

บทคัดย่อ

การวิจัย เรื่องรูปแบบการผลิตผสมผสานพืชอาหารกับพืชพลังงาน กรณี พื้นที่ปลูกอ้อยและมันสำปะหลัง บ้านทิพโส ต่าบลดอนกลาง อำเภอกุสุมาลย์ จังหวัดมหาสารคาม โดยมีวัตถุประสงค์ในการศึกษาวิจัย คือ 1) ผลศึกษาริบทพื้นที่ พัฒนาการระบบเกษตรในพื้นที่บ้านทิพโส และมีความสัมพันธ์กับวิถีชีวิตชาวบ้าน 2) ผลศึกษาระบบการผลิต ต้นทุน รายได้ รายจ่าย และความสัมพันธ์กับการปรับรูปแบบการผลิต 3) ผลศึกษาผลกระทบทั้งด้านบวกและลบจากการปลูกพืชพลังงาน กรณี อ้อยและมันสำปะหลัง ต่อความมั่นคงทางอาหารของชุมชน รวมถึงเหตุปัจจัยที่เกี่ยวข้อง 4) ผลการค้นห ต้นแบบ ศักยภาพ ความรู้ ภูมิปัญญา และทุนทางธรรมชาติของชุมชนในการปลูกพืชผสมผสานพืชอาหารกับพืชพลังงาน กรณี พื้นที่ปลูกอ้อยและมันสำปะหลัง และ 5) ผลการสร้างรูปแบบการปลูกผสมผสานพืชอาหารกับพืชพลังงาน กรณี พื้นที่ปลูกอ้อยและมันสำปะหลังที่เหมาะสมกับบ้านทิพโส ขอบเขตการวิจัย พื้นที่บ้านทิพโส หมู่บ้านที่ 4 และหมู่ที่ 10 ต่าบลดอนกลาง อำเภอกุสุมาลย์ จังหวัดมหาสารคาม กลุ่มเป้าหมาย ชาวบ้านทิพโส จำนวน 92 ครอบครัว ประกอบด้วย กลุ่มเป้าหมายหลัก กลุ่มที่ทำเกษตรแบบผสมผสาน จำนวน 12 ครอบครัว กลุ่มที่ทำเกษตรเชิงเดี่ยว จำนวน 30 ครอบครัว ระยะเวลาการวิจัยทั้งสิ้น 1 ปี 3 เดือน หรือ 1 รอบการผลิต ตั้งแต่เดือนมีนาคม 2554 ถึงเดือนพฤษภาคม 2555 โดยแบ่งการดำเนินงานเป็น 2 ระยะ ระยะที่ 1 ตั้งแต่เดือนมีนาคม 2554 – เดือนกันยายน 2554 รวม 7 เดือน ระยะที่ 2 ตั้งแต่เดือนตุลาคม 2554 – พฤษภาคม 2555 รวม 8 เดือน สรุปผลการวิจัยดังนี้

1. ผลศึกษาริบทพื้นที่ พัฒนาการระบบเกษตรในพื้นที่บ้านทิพโส และมีความสัมพันธ์กับวิถีชีวิตชาวบ้าน

บ้านทิพโส ต่าบลดอนกลาง อำเภอกุสุมาลย์ จังหวัดมหาสารคาม มีพื้นที่ทั้งหมด 3,314 ไร่ การคมนาคมสะดวกมีรถโดยสารประจำทางผ่านหมู่บ้าน อยู่ห่างจากองค์การบริหารส่วนต่าบลดอนกลาง 2,500 เมตร ห่างจากตัวจังหวัดมหาสารคาม 70 กิโลเมตร และห่างจากตัวอำเภอกุสุมาลย์ 34 กิโลเมตร แบ่งการปกครองออกเป็น 2 หมู่บ้าน คือ หมู่ที่ 4 มีจำนวนครัวเรือนทั้งหมด 170 ครัวเรือน ประชากรทั้งสิ้น 795 คน แยกเป็นชาย 408 คน เป็นหญิง 387 คน และบ้านทิพโส หมู่ที่ 10 มีจำนวนครัวเรือนทั้งหมด 118 ครัวเรือน ประชากรทั้งสิ้น 622 คน แยกเป็นชาย 304 คน เป็นหญิง 318 คน

สภาพเศรษฐกิจ ชาวบ้านบ้านทิพโสส่วนใหญ่ประกอบอาชีพทำไร่ โดยทำไร่อ้อย ประมาณ 90% มันสำปะหลัง 20 % และข้าวไร่ 80% รองลงมาทำนา 60% และเลี้ยงสัตว์ มีร้านค้า 5 แห่ง โรงเรียนชุมชน 1 แห่ง และโรงเรียนใหม่ 1 แห่ง

ลักษณะภูมิประเทศ สภาพภูมิประเทศของบ้านทิพโส โดยทั่วไปเป็นที่ดอน ดินเป็นดินร่วนปนทราย ซึ่งเหมาะแก่การเพาะปลูกและเลี้ยงสัตว์ พื้นที่เกือบครึ่งหนึ่งเป็นเขตป่าสงวนแห่งชาติ และที่ดินทำกินของประชาชนในหมู่บ้าน ไม่มีปัญหาด้านการถือครองที่ดิน และการเพาะปลูก ส่งผลให้สภาพเศรษฐกิจโดยรวมดีพอสมควร หากแยกตามระบบนิเวศย่อย ชาวบ้านได้ให้นิยามระบบนิเวศของบ้านทิพโสออกเป็น 4 นิเวศน์ คือ (1) ไร่ (ไร่) หมายถึงสภาพพื้นที่ที่เป็นลอนคลื่นเป็นที่ดอน หรือที่ ไร่ ดินเป็นดินทราย (2) สอม หมายถึงพื้นที่เมระหว่างโนน 2 โนน มีน้ำไหลลงมาเป็นแอ่งไม่ลึก ซึ่งมักจะเป็นสายห้วยคือ มีห้วยแดง หหนองแสง หหนองโน หหนองเรือ หหนองลุ่ม (3) โสภ เป็นทางน้ำลึกกว่าสอม น้ำสะอาดทุกปีจะขาดน้ำไหลหลาก จะมีโสภกุงดินเป็นดินทรายสีแดง และ(4) โคก ซึ่งในปัจจุบันชาวบ้านได้บุกรุกทำเป็นไร่ (ไร่) หมดแล้ว การใช้ประโยชน์ที่ดิน บ้านทิพโสมีพื้นที่ทั้งหมดรวมกันทั้ง 2 หมู่ คือ 6,693 ไร่ พื้นที่ส่วนใหญ่จะเป็นพื้นที่การเกษตรประมาณร้อยละ 90 และพื้นที่การเกษตรส่วนใหญ่จะเป็นพื้นที่ทำไร่

วิถีชีวิตและพัฒนาระบบเกษตรของบ้านทิพโสสามารถแบ่งยุคการทำเกษตรของบ้านทิพโสได้เป็น 4 ยุค คือ (1) ยุคทำไร่ปอ ไร่ฝ้าย ข้าวไร่และหาของป่า (ก่อน พ.ศ. 2512) ยุคนี้ประมาณตั้งแต่ช่วงก่อนปี พ.ศ. 2512 และเลยมาจนถึง พ.ศ. 2517 ก่อนปีพ.ศ. 2512 ชาวบ้านหากินตามธรรมชาติตาม ห้วย ป่า นา หหนอง มีแหล่งอาหารมาก ตามหัวไร่ปลายนา และป่าธรรมชาติ ชาวบ้านจะหาของป่า คืออ้อย่าง แต้ เห็ดและ ผักป่า มาแลกข้าว ยุคนี้จะทำไร่ปอ ไร่ฝ้าย และปลูกข้าวไร่ โดยยังปลูกพันธุ์ดั้งเดิม เป็นข้าวเหนียว เม็ดสีแดงปนขาว รสชาติไม่ดี ขมและแข็ง กินแล้วจะรู้สึกคันคอ แต่เป็นพันธุ์ข้าวที่ทนแล้งและทนต่อโรค (2) ยุคแดงโมและมันสำปะหลัง (พ.ศ. 2517-2534) ช่วงนี้เริ่มตั้งแต่ปี พ.ศ. 2517 จนถึงปี พ.ศ. 2534 ชาวบ้านได้ปลูกแดงโม ขณะที่ข้าวไร่ก็เลิกปลูก เพราะรสชาติไม่ดี โดยชาวบ้านจะขายแดงโมไปซื้อข้าวกิน ช่วงนี้มันสำปะหลังเข้ามา และรถไถเข้ามา ชาวบ้านได้ถางป่าจนหมดในช่วงนี้ ช่วงนี้เป็นช่วงที่ชาวบ้านเริ่มใช้สารเคมี โดยเฉพาะในการปลูกแดงโมและมันสำปะหลัง ชาวบ้านปลูกแดงโมจนถึงปี พ.ศ. 2534 ก็ได้เกิดปัญหาการขาดทุนเป็นหนี้เนื่องจากการปลูกแดงโมต้องใช้สารเคมีมาก และยังถูกพ่อค้าโกงอีก ชาวบ้านจึงได้เลิกปลูกแต่ยังปลูกมันสำปะหลังอยู่ (3) ยุคอ้อย (พ.ศ. 2537-ปัจจุบัน) ช่วงนี้เริ่มตั้งแต่ปี พ.ศ. 2537 หลังจากชาวบ้านเลิกปลูกแดงโมแล้ว เหลือไว้เพียงแต่ปลูกไว้กินเอง ชาวบ้านจึงเริ่มหันมาปลูกอ้อยโรงงาน และลดการปลูกมันสำปะหลัง จนปี พ.ศ. 2540 เป็นต้นมา อ้อยจึงได้ขยายเต็มพื้นที่บ้านทิพโส และ(4) ยุคข้าวไร่ (พ.ศ. 2547 –ปัจจุบัน)

หลังจากที่อ้อยมีการปลูกเต็มพื้นที่ ประมาณปี พ.ศ. 2540 เป็นต้นมาก็เริ่มมีการนำข้าวไร่กลับมาปลูกที่บ้านทิพโสอีกครั้ง โดยการปลูกข้าวไร่ในไร่อ้อยนี้เริ่มแพร่กระจายมาจากทางบ้านหนองกะทอน บ้านโนนทัน อำเภอบ้านแฮด จังหวัดขอนแก่น แพร่กระจายออกมาที่บ้านวังกุ้ง อำเภอโกสุมพิสัย จังหวัดมหาสารคาม และแพร่มาจนถึงบ้านทิพโสในที่สุด แต่ยังไม่ทั่วไป จนถึงปี พ.ศ. 2547 ข้าวไร่มีราคาดี จนทำให้มีการปลูกข้าวไร่ไปทั่วบ้านทิพโส

2. ผลศึกษาระบบการผลิตต้นทุน รายได้ รายจ่าย และความสัมพันธ์กับการปรับเปลี่ยนรูปแบบการผลิต

ระบบการเกษตรของบ้านทิพโสในปัจจุบัน จากการสำรวจข้อมูลเกษตรกร 27 ราย สรุปข้อมูลได้ คือ อ้อยเป็นพืชที่ชาวบ้านทุกหลังคาเรือนปลูก รองลงมาคือข้าวนาปีปลูกร้อยละ 88.88 ข้าวไร่มีปลูกร้อยละ 70.37 จากการเก็บข้อมูลกลุ่มตัวอย่าง มีที่ดินรวมทั้งหมด 714 ไร่ เฉลี่ย 26.4 ไร่ต่อครอบครัว เมื่อแยกการใช้ที่ดินในการทำเกษตรพบว่าส่วนใหญ่ใช้ปลูกอ้อย เฉลี่ย 11.2 ไร่ ปลูกข้าวนา 10.28 ไร่ และมันสำปะหลัง 7.21 ไร่ ผลผลิตอ้อยบ้านทิพโส เฉลี่ย 9.58 ตันต่อไร่ มันสำปะหลัง 2.44 ตันต่อไร่และข้าวไร่ 317 กิโลกรัมต่อไร่

2.1 ต้นทุน รายได้ รายจ่ายของเกษตรกร

2.1.1 ต้นทุนการปลูกอ้อย จากผลการศึกษาพบว่าบ้านทิพโสมีต้นทุนในการปลูกอ้อย โดยแยกต้นทุนในแต่ละขั้นตอนในกระบวนการปลูกอ้อยเรียงตามลำดับดังนี้ ค่าปุ๋ยเคมีคิดเป็นร้อยละ 29 ค่าพันธุ์คิดเป็นร้อยละ 20 ค่าไถคิดเป็นร้อยละ 23 ค่าบรรทุกคิดเป็นร้อยละ 18 ค่าจ้างแรงงานคิดเป็นร้อยละ 5 และสารกำจัดวัชพืชคิดเป็นร้อยละ 5

2.1.2 ต้นทุนการปลูกมันสำปะหลัง จากผลการศึกษาพบว่าบ้านทิพโสมีต้นทุนในการปลูกมันสำปะหลัง โดยแยกต้นทุนในแต่ละขั้นตอนในกระบวนการปลูกจนถึงการเก็บเกี่ยว ผลผลิตเรียงตามลำดับดังนี้ ค่าไถคิดเป็นร้อยละ 37% ค่าจ้างแรงงานคิดเป็นร้อยละ 35% ค่าปุ๋ยเคมีคิดเป็นร้อยละ 14% ค่าบรรทุกขนส่งคิดเป็นร้อยละ 9% ค่าพันธุ์คิดเป็นร้อยละ 4% และค่าสารกำจัดวัชพืชคิดเป็นร้อยละ 1%

2.1.3 หนี้สินของชาวบ้านทิพโส จากการศึกษาสามารถแยกหนี้สินของชาวบ้านได้ 2 ประเภท คือ หนี้ในระบบได้แก่ ธนาคารเพื่อการเกษตรและสหกรณ์การเกษตร (ธ.ก.ส.) จำนวน 903,500 บาท สหกรณ์เพื่อการเกษตร จำนวน 1,516,000 บาท กองทุนหมู่บ้านและชุมชนเมือง 294,000 บาท และหนี้สินนอกระบบ ได้แก่ ญาติพี่น้อง 138,000 บาท นายทุน 32,000 บาท โรงงานน้ำตาล 104,600 บาท

2.1.4 รายได้ จากผลการศึกษาพบว่าชาวบ้านมีรายได้รวมทั้งหมดต่อปี 4,077,200 บาท เฉลี่ย 151,000.40 บาท โดยมีรายได้จากการเกษตรเรียงตามลำดับดังนี้ การขายอ้อย 2,757,500 บาท เฉลี่ย 102,129.62 บาท การขายมันสำปะหลัง 41,7000 บาท เฉลี่ย 29,785.57 บาท และจากการขายข้าวไร่ 155,400 บาท เฉลี่ย 12,950 บาท

2.1.5 รายจ่าย จากผลการศึกษาพบว่าชาวบ้านมีรายจ่ายรวมทั้งหมดต่อปี 9,769,560 บาท เฉลี่ย 361,835.55 บาท โดยมีรายจ่ายเรียงตามลำดับดังนี้ ค่าการศึกษา ลูกหลาน 226,900 บาท เฉลี่ย 11,345 บาท ค่าซื้ออาหารถุงสำเร็จ 202,400 บาท เฉลี่ย 9,200 บาทและค่าซื้อเนื้อสัตว์ 114,650 บาท เฉลี่ย 4,409.61 บาท

3. ผลศึกษาผลกระทบทั้งด้านบวกและลบจากการปลูกพืชพลังงาน กรณี อ้อยและมันสำปะหลัง ต่อความมั่นคงทางอาหารของชุมชน รวมถึงเหตุปัจจัยที่เกี่ยวข้อง

ผลกระทบของการปลูกพืชพลังงานคืออ้อยและมันสำปะหลัง นั้นที่มิวิจัยได้เก็บข้อมูลและสรุปได้ 2 ด้าน คือ ด้านบวกและด้านลบ

3.1 ผลกระทบด้านบวก

1) พืชพลังงานในฐานะที่เป็นพืชเศรษฐกิจสามารถสร้างรายได้ที่เป็นตัวเงินให้กับเกษตรกรได้ จากข้อมูลพบว่ารายได้ อันดับ 1 มาจากการขายอ้อย เฉลี่ยปีละ 102,129.62 บาท ต่อครอบครัว และอันดับ 2 มาจากมันสำปะหลังเฉลี่ยปีละ 29,785.57 บาทต่อครอบครัว จึงปฏิเสธไม่ได้ว่าพืชทั้ง 2 ชนิดสร้างรายได้ให้กับชาวบ้านทิวโสด ให้มีเงินใช้จ่ายในครอบครัว

2) เกิดการจ้างแรงงานในชุมชน การปลูกอ้อยและมันสำปะหลังจำเป็นที่จะต้องมีการจ้างแรงงานกันเนื่องจากแรงงานในครอบครัวอย่างเดียวยังไม่เพียงพอ เช่นอ้อยจำเป็นต้องมีการจ้างแรงงานมาตัดหรือขนอ้อย จ้างรถไถ หรือมันสำปะหลังต้องจ้างคนมาช่วยถอน ด้านหนึ่งการจ้างงานก็ช่วยกระจายรายได้ในชุมชน

3.2 ผลกระทบด้านลบ

1) จากการปลูกพืชพลังงานมา 20 ปี พบว่าแหล่งหาอาหารตามธรรมชาติน้อยลงทั้งในนา ไร่ ป่า หนองน้ำ ในอดีตชาวบ้านจะหาของป่าตามธรรมชาติเพื่อเป็นอาหารและนำไปแลกข้าว แต่ปัจจุบันอาหารตามธรรมชาติลดลงอย่างมาก เนื่องจากการปลูกพืชเศรษฐกิจทำให้ต้องทำลายป่าที่เคยมี จากข้อมูลพบว่าช่วงที่ป่าไม่หายไปเป็นช่วงการปลูกมันสำปะหลังและอ้อย รวมถึงการใช้สารเคมีและยาฆ่าหญ้าก็มีผลให้พืชพรรณ สัตว์ตามแหล่งอาหารธรรมชาติหายไป นอกจากนี้ การเผาอ้อยก็ส่งผลกระทบอย่างมาก เป็นการทำลายดิน สัตว์และพืชพรรณหลายชนิด

2) ดินเสื่อมอันเนื่องมาจากการใส่ปุ๋ยเคมีและ ยาฆ่าหญ้า เพราะการปลูกพืชพลังงานต้องใช้สารเคมีมาก ถ้าไม่ใช้จะทำให้ผลผลิตเสียหาย และจะส่งผลต่อรายได้ ทำให้ต้นทุนการผลิตในส่วนที่เป็นการใช้สารเคมีมีสูง และการเผาอ้อยของเกษตรกรก่อนตัด ก็ทำให้ดิน

เสื่อมเนื่องจากจุลินทรีย์ในดินถูกความร้อนตาย ทั้งนี้การเผาอ้อยมีหลายสาเหตุ ทั้งจากเพื่อความสะดวกในการตัด อ้อยที่ถูกเผาจะทำให้ตัดได้ง่ายกว่าอ้อยสด หรือเมื่อถึงคิวตัดอ้อยจากโรงงานเกษตรกรตัดไม่ทันก็จำเป็นต้องเผาเพื่อให้ตัดอ้อยทันตามคิวของโรงงาน บางที่ก็มีการขโมยเผาอ้อย เพื่อถวาคารับซื้ออ้อยก็มี

3) เกิดมลพิษทางอากาศ อันเนื่องมาจากการเผาอ้อย ทำให้ฟ้าซมขมัว ไม่สามารถตากเสื้อผ้าได้เพราะฝุ่นควันจากการเผา และมีผลต่อการหายใจของชาวบ้าน โดยเฉพาะคนแก่และเด็ก

4) เปลี่ยนวิธีการผลิตจากปลูกอ้อยปลูกกิน เป็นซื้ออ้อยซื้อกิน จากข้อมูลรายจ่ายพบว่าร้อยละ 46 ของรายจ่ายเป็นค่าอาหาร แสดงถึงว่าชาวบ้านต้องซื้ออาหารกินมากขึ้น ทั้งนี้จากในอดีตจะเน้นการหาอยู่หากินตามธรรมชาติ แต่เมื่อหันมาปลูกพืชพลังงาน ทำให้ไม่มีเวลาที่จะหาอยู่หากินหรือปลูกพืชอาหารกิน หลายคนขายอ้อยและมันสำปะหลังเอาเงินไปซื้ออาหารกินดีกว่า

5) คนในชุมชนเห็นแก่ตัวเอาแต่ญาติพี่น้องตัวเอง พบว่าเมื่อหันมาปลูกพืชเศรษฐกิจมากๆเข้า ความสัมพันธ์ระหว่างญาติพี่น้องเปลี่ยนไปเป็นการเน้นเรื่องเงินและผลประโยชน์มากขึ้น ทำให้คนเอาแต่ญาติพี่น้องและผลประโยชน์ของตัวเองเป็นตัวตั้ง ไม่สนใจที่จะเสียสละหรือทำงานเพื่อชุมชน

4. การค้นหา ต้นแบบ ศักยภาพ ความรู้ ภูมิปัญญา และทุนทางธรรมชาติของชุมชนในการปลูกพืชผสมผสานพืชอาหารกับพืชพลังงาน กรณี พื้นที่ปลูกอ้อยและมันสำปะหลัง

องค์ความรู้ ในการปลูกพืชผสมผสานพืชอาหารกับพืชพลังงาน ข้อมูลการปลูกพืชอาหารที่ชาวบ้านทิวโสตนิยมปลูก เรียงตามลำดับ คือ พักทอง ข้าวโพด ถั่วพุ่ม แดงโม แดงไท หนามน้ำ พักแพง

ช่วงระยะเวลาที่ปลูกคือระหว่างเดือนตุลาคมถึงเดือนมกราคม และเดือนพฤษภาคมถึงเดือนสิงหาคม พืชอาหารที่สามารถปลูกผสมผสานกับอ้อยและมันสำปะหลังได้ดี คือ พักทอง ข้าวโพด ถั่วพุ่ม แดงโม แดงไท หนามน้ำ พักแพง แต่มีพืชที่ปลูกผสมผสานกับอ้อยและมันสำปะหลังไม่ได้คือ ถั่วลิสง มันเทศ และถั่วฝักยาว ต้องกันพื้นที่ไว้สำหรับปลูกต่างหาก ส่วนพืช 3 ชนิด คือ ถั่วพุ่ม แดงโม ถั่วฝักยาว อาจมีความจำเป็นต้องใช้สารเคมีในการปลูกเพราะมีโรคและแมลงรบกวน แต่ละครอบครัวจะปลูกพืชอาหารเฉลี่ย 4 ชนิดขึ้นไป พื้นที่ปลูกประมาณ 2 ไร่

สถานการณ์การปลูกพืชอาหารในชุมชน จากการเก็บข้อมูลเกษตรกรจำนวน 27 ราย ที่ปลูกพืชอาหาร พบว่า ข้าวโพดเป็นพืชอาหารที่มีคนปลูกมากที่สุดคือร้อยละ 59.25 ของผู้ปลูก

อาหารทั้งหมด ฟักทองมีคนปลูกมากเป็นอันดับ 2 ร้อยละ 44.44 อันดับ 3 คือ แดงไท ร้อยละ 40.74 และมันเทศกับแดงโม ปลูกมาร้อยละ 33.33 เท่ากัน

5. เพื่อสร้างรูปแบบการปลูกผสมผสานพืชอาหารกับพืชพลังงาน กรณี พื้นที่ปลูกอ้อยและมันสำปะหลังที่เหมาะสมกับบ้านทิพโส

รูปแบบการปลูกผสมผสานพืชอาหารกับพืชพลังงาน กรณี พื้นที่ปลูกอ้อยและมันสำปะหลังที่เหมาะสมกับบ้านทิพโส พบว่า พืชอาหารสามารถปลูกให้ผลผลิตได้ดีในการปลูกในแปลงอ้อยมากกว่ามันสำปะหลัง และพืชอาหารที่มีความเหมาะสมต่อการปลูกในแปลงพืชพลังงาน เรียงตามลำดับ คือ (1) ฟักทอง (2) แดงโม และแดงไทย (3) มันเทศ (4) ข้าวโพด (5) พืชตระกูลถั่ว การขับเคลื่อนรูปแบบไปสู่การปฏิบัติได้อย่างเป็นรูปธรรมนั้น จำเป็นต้องอาศัยความร่วมมือจากหน่วยงานภาคีหลายภาคส่วนให้การสนับสนุน กระตุ้นส่งเสริม ต่อ โดยเฉพาะองค์กรปกครองส่วนท้องถิ่น (อปท.) ควรเข้ามาขับเคลื่อนต่อและแสวงหาแนวทางถ่ายทอดขยายผลให้ครอบคลุมพื้นที่ต่อไป

บทเรียนจากการวิจัย

นักวิจัยชาวบ้านมีความรู้การทำวิจัยท้องถิ่นมากขึ้น รู้จักตนเอง การได้ลงมือเก็บข้อมูล ทำให้นักวิจัยรู้จักตนเองมากขึ้น นำไปสู่การปรับระบบการผลิต วางแผนการผลิตเพื่อให้ถึงเป้าหมาย ควบคู่ไปกับการเก็บข้อมูล รู้จักข้อมูลในชุมชน รู้จักเพื่อนมากขึ้น การทำงานวิจัยทำให้นักวิจัยมากขึ้น เพราะการได้ไปสอบถามข้อมูล รวมถึงการมีชาวบ้านคนอื่นให้ความสนใจมาสอบถาม หรือเข้าร่วมกิจกรรม นอกจากนี้ยังมีชาวบ้านจากหมู่บ้านอื่น เจ้าหน้าที่ อบต. ให้ความสนใจสอบถามหรือมาสังเกตการณ์ทำกิจกรรมของทีมวิจัย ได้แลกเปลี่ยนเรียนรู้กับกลุ่มเครือข่ายต่างๆ ผลจากการทำงานวิจัยทำให้ทีมวิจัยได้ไปแลกเปลี่ยนเรียนรู้กับกลุ่มเครือข่ายอื่นๆ โดยเฉพาะกลุ่มเครือข่ายงานวิจัยท้องถิ่น โครงการอื่นๆ ทำให้ได้เรียนรู้ประสบการณ์การทำวิจัย ที่สามารถนำมาปรับใช้ในการทำวิจัยของตนเองได้ เกิดความร่วมมือในการวางแผนพัฒนาและปฏิบัติการร่วมกันระหว่างชุมชน กลุ่มองค์กรในชุมชน และหน่วยงานภาคีทั้งในและนอกชุมชน เช่น องค์กรปกครองส่วนท้องถิ่น อำเภอ จังหวัด ในการวางแผนในเชิงการบูรณาการในการทำงานพัฒนาเชิงพื้นที่มากขึ้น

สถาบัน สถาบันการศึกษา องค์กรปกครองส่วนท้องถิ่น องค์กรหน่วยงานทั้งภาครัฐและเอกชน ควรมีการส่งเสริมสนับสนุนให้บุคลากรเข้ามามีส่วนร่วมในกระบวนการวิจัยร่วมกับชาวบ้านมากขึ้น มีการขยายผลการวิจัยทั้งในเชิงประเด็นและพื้นที่ ตลอดจนส่งเสริมพัฒนาเป็นศูนย์การเรียนรู้ตำบลในประเด็นที่เป็นเอกลักษณ์ของพื้นที่ เช่น แนวทางการปลูกข้าวพื้นบ้านในรูปแบบข้าวไร่